

Az elmúlt konferenciákhoz hasonlóan, mint jogfilozófus az adott téma jogi vonatkozásaival kívánok foglalkozni. Tekintettel arra, hogy a szabadság a filozófiában közismert kategória (bár egyes vonatkozásaiban vitatott), nem kívánok a fogalom tartalmával foglalkozni, hanem annak két formáját használok, nevezetesen a szabadságot, mint akaratszabadságot, (az egyén választhat akarata szerint), és a cselekvési szabadságot (az egyén megteheti azt, amit akar.) (Nem tárgyalom a Spinoza és Hegel által használt értelmezést, amely szerint a szabadság felismert szükségszerűség.)

Két kiinduló pontom van: az egyik az, hogy a szabadság (az egyenlőséggel együtt) a társadalom alapértékei közé tartozik, a másik az, hogy J. St. Millnek igaz van, amikor a szabadságot relatívnak tartja azon az alapon, hogy az egyén szabadságának korlátja, a másik ember szabadsága.” Az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni, mások sérelmének megakadályozása.”¹ A szabadság tehát ellentmondásos kategória attól függően, hogy ki és milyen céllal használja fel a szabadságot, és ennek mi lesz az eredménye.

Ez utóbbi feltételezést sokszorosan alátámasztja az emberiség történelme. Az antropológusok szerint az emberré válás egyik első periódusában erkölcsi szabályok híján anarchikus állapotok uralkodtak, a vezérhím akarata dominált, s ettől mindenki, aki gyengébb volt, szenvedett. Ha ez az állapot fennmarad az emberek kipusztultak volna, mert az állatok erősebbeknek bizonyultak volna. Ezért a kezdeti embercsoportok fennmaradása szempontjából létfontosságú volt, hogy létrejöttek a kezdetleges szabadságot korlátozó szokás normák, amelyek meghatározták, hogy melyek az emberek kötelességei (pl. együttműködés), melyek a jogai, mi tilos (tabu) és mi nem. A következő szakaszban a szabályok tovább differenciálódtak, viszonylag elkülönült egymástól az erkölcs és az erkölcsöt is tartalmazó jog, mert a különbözőképpen kialakuló osztálytársadalmakban, a társadalmi egyenlőtlenségeket tükrözve a fontosabb normák betartásához állami kényszerre volt szükség. Ez azt jelenti, hogy ebben a periódusban már nem volt elegendő, hogy az erkölcsi normák

---

¹ J. St. Mill: *A szabadság*. In. Paczolay P - Szabó Máté: *Az egyetemes politikai gondolkodás története*. Rejtjel, 1999. 226. o.

megsértésénél az egyén, a család vagy a közösség kifejezze rosszallását, kemény állami büntetésekre volt szükség azokkal szemben, akik szabadságukat arra használták fel, hogy másoknak vagy a társadalmaknak különböző károkat okozzanak.

A jog ebből a szempontból kifejezetten Janus arcú, amennyiben egyszerre tölt be szabadságot korlátozó, és szabadságot védő funkciót. Ez leginkább a jog egyik legkarakterisztikusabb ágában, a büntetőjogban mutatkozik meg. Nem véletlenül hangsúlyozta Montesquieu, hogy „valamely állam alkotmánya nem definiálja teljes mértékben alattvalóinak tényleges helyzetét. Szabadságuk vagy rabságuk egyaránt a *Büntető Törvénykönyvtől* függ.² A büntetőjog azokat a cselekményeket rendeli büntetni, amelyet a bűnösök szabadságukkal visszaélve követnek el. Nem véletlenül határozza meg a büntetőjog a jogi bűn definícióját olyképpen, hogy az jogellenes, társadalmilag veszélyes szándékos vagy gondatlan magatartás, ahol a „társadalmilag veszélyes” kifejezés utal arra, hogy a bűnnél az elkövető szabadságát rosszra használja fel. A magyar büntetőjogi kódexben kb. 400 bűncselekmény szerepel, ami annyit jelent, hogy ennyi tilalmat, vagyis szabadságkorlátozást tartalmaz a törvény. Ugyanakkor ugyanez a jogszabály védi annak a többségnek a szabadságát, amelynek értékeit a bűnelkövető sérti. Érdeemes megjegyezni, hogy a bűncselekmények bizonyos hányada közvetlenül az áldozatok szabadsága ellen irányul. Ilyenek az ún. „kényszeres bűncselekmények”, amelyeknél az elkövetés erőszakra, illetve fenyegetésre épül. Például. a nemi erőszak, a meghatározott népcsoportok ellen alkalmazott erőszak, az emberrablás stb. Kifejeződik a szabadság mozzanat abban is, hogy a Btk a fő büntetések sorában az első helyre helyezi a szabadságot már nevében is tartalmazó szabadságvesztést. Az egy második sajátosság, hogy a büntetését a börtönbe töltő nem egész szabadságát veszti el, hanem csak a legfontosabbak egyikét-másikát. Így a szabad helyváltoztatást, a nemi szabadságot stb.-t, de joga van egészégének megőrzéséhez, ahhoz, hogy híreket kapjon a külvilágból stb.

Sajátosan jelentkezik a szabadság problémák a jog legjellegzetesebb részében a polgári jogban, amely elsődlegesen a magán személyek egymáshoz való viszonyát szabályozza. A polgári jog egyik legfontosabb területe a szerződéseket szabályozza. Ezeknél egyaránt érvényesül a szabadság és a szabadság korlátozás, amennyiben az érvényes szerződések lehetőleg egyenlő arányban tartalmaznak szabadságot biztosító jogokat, és szabadságot korlátozó kötelezettségeket. Legegyszerűbb példa az adásvételi szerződés, ahol az egyik félnek joga van az árura, de fizetnie kell, míg a másik félnek joga van

---

² Fehér Ferenc - Heller Ágnes - Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, 261 o.

a fizetségre, de az árut át kell adnia. De jelentkezik már a szerződéskötésnél egy fontos szabadság mozzanat: a szerződésnek a két fél egybehangzó szabad akaratából kell megszületnie. Viszont a szerződések egyik fő elve megint szabadságkorlátot foglal magában: a „*Pacta sunt servanda*”, vagyis a szerződések teljesíteni kell, amin csak alig enyhít egy modern formula a „*Rebus sic stantibus*”, amely szerint csak akkor, ha a körülmények nem változtak meg gyökeresen. Fontos része még a polgári jognak a kártérítésről szóló joganyag, amely azzal foglalkozik, hogy ha a szabadság károkhhoz vezet, akkor mi a teendő.

A szabadság és a szabadságkorlát dialektikájáról tanúskodik a munkajog is, amelynek fő fejezete a munkáltatók és a munkavállalók jogaival (szabadságával) és kötelelességeivel (szabadság korlátaival) foglalkozik.

Ugyanez az ellentmondásosság fejeződik ki a demokratikus államok egyik intézményében: a népszavazásban. A népszavazás egyértelműen a szabadság egyik megnyilvánulása, mivel a szavazásra jogosultaknak lehetőségük van arra, hogy állást foglalhassanak a népszavazás tárgyául megadott kérdésekben. Különösen igaz ez az ún. ügydöntő népszavazások esetében. Ugyanakkor az ellentmondásosság fejeződik ki abban, hogy nem lehet bármilyen kérdésben népszavazást tartani: így pl. az adók nagyságáról tilos népszavazást tartani. Ez tehát szabadságkorlát.

Sajátossága a modern jognak, hogy egyes foglalkozásoknál külön jogosítványokkal (plusz szabadsággal) ruházza fel azok művelőit. Így pl. csak a bírácoknak van joguk tárgyalást vezetni és ítéletet mondani, a rendőröknek, hogy bizonyos feltételek megléte esetén letartóztassanak valakit stb. Ugyanakkor ez a „plusz szabadság” egyben korlátokkal van összekapcsolva: szigorúan előírt, hogy milyen esetben van joga a rendőrnek letartóztatni valakit. Viszont ellentétes szabadságmozzanatot tartalmaz az ún. diszkrecionális jog, amelynek birtokosa döntési jogkörrel rendelkezik, pl. avval, hogy megad bizonyos engedélyeket. Az ellentmondás itt abban áll, hogy egy részről a diszkrecionális jog egy szabadságmozzanat (szemben azzal, ahol elő van írva, hogy milyen döntés születés), másrésztől viszont a döntéshozó annyiban veszélyeztetett, hogy jogosítványa lehetőséget ad a szabadsággal való visszaélésre, amennyiben korrumpálhatják. Az engedélyhez kötöttség maga is ellentmondásos jelenség a szabadság szempontjából, amennyiben egy részről szabadság korlát, mert engedély nélkül az adott tevékenység büntetendő, másrésztől az engedély birtoklása szélesíti az illető szabadságát.

S itt elérkeztünk a szabadság probléma jogi vonatkozásainak egyik kulcskérdéséhez: a privilégiumok és a szabadság viszonyához. A privilégium vitathatatlanul egy sajátos szabadságmozzanat, amennyiben birtokosa fel van ru-

házva egy meghatározott jogosultsággal. A privilégium ugyanakkor kétszere- sen is ellentmondásos jogosultság. Egyszer azért, mert a privilégium per def- nicionem azt jelenti, hogy kiváltság, amelynek értelmében olyan szabadság- jog, amely másokat nem illett meg, és ennyiben egy sajátos egyenlőtlenség kifejezője. Nem véletlen, hogy mind az ókorban, mind a középkorban, olyan társadalmakban, ahol a nagyfokú társadalmi egyenlőtlenség dominált, a pri- vilégiumok széleskörűen érvényesültek. (Lásd például a nemesek adó-men- tességi privilégiumát.)

Másodszor azért ellentmondásos a privilégium a szabadság szempontjá- ból, mert széles körű lehetőséget ad a szabadság negatív felhasználására. Kirívó példája ennek a földesurakat meg illettő „*ius primae noctis*” a közép- korban, amely érthetően gyűlöletet váltott ki az érintettekben.

Mikor szűnik meg a privilégium kiváltság lenni? Akkor, ha mindenki ré- szesül az adott jogosultságból. Másként kifejezve a privilégiumból mindenkit megillető emberi jog (jogi szakkifejezéssel alapjog) válik. S ezen a ponton kiderül, hogy alapvető, szerves kapcsolat áll fenn egyenlőség és szabadság között: a szabadság egyik legértékesebb társadalmi funkciója, ha rendkívül széleskörűen, több mint 30 emberi jogban testesül meg. Ezért tekinthető for- dulatnak az emberiség történetében, amikor a francia forradalomban az emberi jogok erkölcsi jogokból jogilag szentesített jogosultságokká válnak. Hogy mekkora jelentősége van egy társadalom szabadságszintje számára, hogy mennyire érvényesülnek az emberi jogok, azt a diktatúrákban és a de- mokráciában hiányzó illetve funkcionáló politikai emberi jogok demonst- rálják, amiről később még lesz szó. Ám korántsem mindegy egyes alapvető társadalmi problémák megoldása szempontjából, hogy egy adott országban mit vesznek fel az emberi jogok katalógusába E tétel alátámasztásául csak két példát hoznék fel. Az egyik a lakáshoz való jog, amely általában – Magyar- országon is – hiányzik az emberi jogok sorából. Aligha vonható kétségbe, hogy a hajléktalanok sorsa szempontjából alapvető változást jelentene, ha ilyen emberi jog elfogadottá válna. Akkor miért tagadta meg a magyar Alkot- mány Bíróság, hogy ezt a jogot törvénybe iktassák? Azért mert hiányoznak az anyagi feltételek ahhoz, hogy ezt a jogot mindenki számára biztosítsák

A másik példa az, hogy nem tartozik az emberi jogok közé, hogy egy kül- földi Magyarországon letelepedjék és munkát vállalhasson, állampolgárságot szerezhessen. Miért? Azért mert ennek a jognak a megadása beláthatatlan gazdasági és néprajzi következményekkel járna. Mind ez jelzi, hogy a sza- badság példáinkban lévő kiterjesztése nem egyszer más alapvető társadalmi érdekekbe ütközik. És akkor még nem tértünk ki azokra az ellentmondások- ra, amelyek nem egyszer az egyes emberi jogok egymással lévő ütközéséből erednek. Ilyen például a kifejezési szabadság ütközése a csoportok elleni

erőszak tilalmával, amely a gyűlöletbeszéd pönalizálása körüli vitában csúcsosodik ki.

S most térjünk át témánk második részének tárgyalására, az állam és a szabadság viszonyára. Itt két témakört elemeznénk. Az egyik az, hogy biztosítja-e az állam – és ha igen mennyire – polgárainak, de a külföldieknek is a szabadságát. A másik téma magának az államnak a szabadsága. Ami az elsőt illeti, közhely hogy e tekintetben különbséget kell tenni diktatúrák és a demokráciák között, figyelembe véve az átmeneti alakzatokat az un. „demokratúrákat” is. A kettő közötti különbséget híven fejezik ki két mondás a szabadság és a tilalmak egymáshoz való viszonyáról. Eszerint a diktatúra jelszava így hangzik: „Minden tilos, ami nem szabad”, míg a demokráciáé: „Minden szabad, ami nem tilos”. Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a két gondolat taralmilag azonos, hiszen mindkettő szerint az szabad, ami nem tilos. A valóságban a kettő között jelentős az eltérés, amennyiben a diktatúránál az alapállapot a tilos és külön engedélyhez kötött kivétel a szabadság, míg a demokráciák esetében pont fordított a helyzet: az alap a szabadság plusz a szükséges szabályozások és korlátozások. Kifejeződik a különbség abban is, hogy a diktatúrák nem jogállamok, a hatalmi önkényesség jegyében, ha szükséges, gond nélkül félreteszik a jogot, mert az egyáltalán nem szerepel alapértékeik között. A tekintetben jelentős különbség van egyes diktatúrák között, hogy hol húzódnak meg a diktátorok és a nomenklatura privilégiumainak határai, mint ahogy a demokráciáknak is különböző kormányzati formái vannak, amelyek kifejeződnek a hatalmi jogosítványok eltéréseiben.

És most vizsgáljuk meg az állam szabadságának problémáját. Az első kérdés, amelyet röviden tisztáznunk kell, lehetnek-e egy intézménynek vagy egy szabályrendszernek erkölcsi tulajdonságai? Ez a kérdés azért vetődik fel, mert van olyan álláspon, amely abból kiindulva, hogy az erkölcsi szabályok az emberek közötti viszonyokra vonatkoznak, úgy véli, hogy erkölcsük csak az egyes embereknek lehet. Ezzel az állásponttal nem értek egyet. Véleményem szerint – körülhatárolt módon – intézményeknek és szabályoknak is lehetnek erkölcsi tulajdonságai, amelyek ugyancsak hatással vannak az emberekre, azok egymáshoz való viszonyára. Ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy egy jogszabály vagy egy bírói ítélet igazságos-e és hasonlóképpen az egyes államoknak is lehetnek erkölcsi sajátosságai. „A diktatórikus és a demokratikus állam számos jege erkölcsi jellegű. Ide tartozik az is, hogy maga az állam szabad-e vagy szakkifejezéssel szuverén-e vagy sem. Az államok szabadságának számos problémája van, ezek azonban történelmileg erősen változtak. Az ókort és a középkort ebből a szempontból döntően a jogi szabályozatlanság jellemezte, az államok egymáshoz való viszonya lényegé-

ben az erőviszonyoktól függött. Ilyen szempontból – megváltoztatva a megváltoztatandókat – az államok egymáshoz való viszonya ahhoz az állapothoz hasonlított, mint amelyet a vezérhím uralma jellemezett. Híven fejezte ki az akkori állapotokat annak a római hadvezérnek a mondása, aki a hadisarc sokaságát kifogásoló ellenfelének azt vágta fejébe: „*Vae victis*”. („Jaj a legyőzöttek.”) Ez más kifejezéssel azt jelentette, hogy az államok szabadságát leginkább veszélyeztető háború indításhoz való jog teljesen szabályozatlan volt, beleértve azt, hogy mi történt a legyőzött ellenféllel. (Legfeljebb olyan szokások érvényesültek, hogy a térdre kényszerített államok városaiban a szabad rablás három napig tarthatott.) Ezek az állapotokon valamit enyhített a kereszténység megjelenése, amely különbséget tett igazságos és igazságtalan háború között és az utóbbit illegitimnek tartotta.

Az államok szabadságának védelme és egyben jogszerű korlátozása a polgári fejlődéssel következett be. A kezdetekben jelentős szerepe volt két személyiségnek, Jean Bodinnak és Hugo Grotiusnak. Jean Bodin megalkotta az állami szabadság legfontosabb akkori fogalmát: a szuverenitást, amelynek főbb jegyei a következők: jog a törvényhozáshoz, a bíráskodáshoz, háború indításhoz, a kinevezéshez, a kegyelmezéshez.³ Grotius jelentősége abban állt, hogy először tett kísérletet a háború jogának megalkotására, amely az előző korokban csaknem teljesen hiányzott. A további fejlődés arról tanúskodott, hogy az államok nagymértékben éltek a szuverenitás leírásánál jellemzett jogaikkal. Ennek egyik bizonyossága, hogy az elkövetkező századok tele voltak háborúkkal, és ami ezzel együtt járt, a legyőzöttek szabadságának különböző fajtájú megkurtításával. Ennek egyik legjellemzőbb formája az utóbbi évszázadban bekövetkező gyarmatosítási folyamat és a két világháború volt. A háborúk indításának a legkülönbözőbb okai voltak ám a létrejövő nemzetközi jog képviselői zömükben rájöttek arra, hogy át kell értékelni az államok szuverenitásának korlátlanságáról szóló tanításokat, ami ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy – főleg a gyengébb államok védelmének érdekében – az államok szuverenitását és ezzel együtt szabadságát korlátozni kell. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott az ENSZ megalakulása és Alapokmányának 1945-ben történő elfogadása. Ez az okmány ugyanis először a történelemben törvényen kívül helyezte a háborút és az azt kiváltó agressziót. Mindössze azt engedte meg a megtámadott államoknak, hogy amíg az ENSZ hadai meg ne érkeznek, addig védekezhessenek. És ha ez a határozat nem is vezetett oda, hogy az elkövetkező 60 évben megszűnjenek teljesen a helyi háborúk néhány esetben a háború viszonylag gyors befejezéséhez vezetett. (Lásd a koreai vagy a jugoszláv háborút.) Hasonló céllal

---

³ Biró G. *Bevezetés a nemzetközi viszonyok tanulmányozásába*. Osiris, 2003. 97. o.

született a Chartának az a határozata, amely kimondta az államok belügyeibe való beavatkozás tilalmát, és ezzel kívánta megerősíteni a kis, vagy gyengébb államok függetlenségét a nagyobbakkal vagy erősebbekkel szemben. A be nem avatkozás elve azonban a szabadság szempontjából ellentmondásosnak bizonyult. Időközben ugyanis megindult egy igen pozitív folyamat, amelyet jobb elnevezés híján az emberi jogok „nemzetköziesülésének” hívnak. Ennek lényege, hogy az emberek szabadságát biztosító emberi jogok helyzetét nem szabad többé pusztán az adott ország belügyének tekinteni, az ENSZ-nek joga van rendszerint monitorizálni az emberi jogok helyzetét az egyes országokban, és javaslatokat tenni a fogvatékosok kiküszöbölésére. Mi több az Európa Tanács tagjai kötelezték magukat arra, hogy amennyiben polgáiraik emberi jogait megsértették és államuk nem hozott intézkedéseket a jogsértők ellen, akkor fel vannak hatalmazva arra, hogy a straszburgi Nemzetközi Bírósághoz forduljanak, amelynek joga van az adott államot elmarasztalni és kártérítésre kötelezni. Ez nyilvánvalóan a résztvevő államok szabadságának pozitív korlátozása. Ugyancsak hasonló jellegű szabadságkorlátozás, hogy nemzetközi egyezmények születtek arra, hogy bizonyos fegyvereket még háború idején sem szabad legálisan használni. Ezek az egyezmények a szabadság szempontjából nyilvánvalóan ellentmondásosak: egyrészt korlátozzák az államok szabadságát, másrészt védik az emberek szabadságát azáltal, hogy nem eshetnek e fegyverek áldozatául. Hasonló funkciót töltenek be azok az ún. humanitárius jogok, amelyek háború idején a hadifoglyokat, a sebesülteket, a betegeket, a polgári lakosságot védik, és ezzel természetesen korlátozzák a hadviselő országok jogait. Ilyen védelmet nyújt a menekültekről szóló nemzetközi egyezmény is, amely nem kötelezi ugyan az államokat, hogy minden menekültet befogadjanak, de arra igen, hogy nem küldhetik vissza őket abba az országba, ahol életüket fenyegetik (Ez az ún. „*Non refoulement*” elve.)

Befejezésként megalapozottan állapíthatjuk meg, hogy a jog és az állam ellentmondásos viszonyban áll a szabadsággal, az ellentmondások feltárása azonban minden esetben konkrét elemzést igényel.